

भगवद्गीता व ईश्वरगीतेतील योग

भारतीयांच्या जीवनावर, वाङ्मयावर, तत्त्वज्ञानावर पगडा बसवणारा गीता हा एक महत्त्वपूर्ण संवाद. साक्षात् ईश्वरी तत्त्वानं स्व-रूपासंबंधीची उकल यात केलेली. म्हणून एका अर्थानं भगवद्गीता हीही ईश्वरगीताच आहे. ईश्वरी शक्तीनं मानवाला मुक्तीची वाट दाखवायची ही व्यासांची भगवद्गीतेतील कल्पना एवढी प्रभावी ठरली की गीतेच्या अनुकरणातून विविध दैवतांनी सांगितलेल्या गीता अस्तित्वात आल्या. वेगवेगळ्या तत्त्वज्ञांची विचारप्रणाली, वेगवेगळ्या दर्शनांचं तत्त्वज्ञान भगवान् श्रीकृष्णांनी सोपं करून अधिक व्यापक संदर्भात मांडलं. गीतेची शैली व आशय या दृष्टीनं इतर गीताग्रंथांवर भगवद्गीतेची भरपूर छाप पडली आहे. या सर्वच गीताग्रंथांचा तौलनिक अभ्यास हा एक मोठा व स्वतंत्र प्रकल्पाचा विषय होऊ शकेल.

भगवद्गीतेमधील अनेक दार्शनिक विचारप्रणालीपैकी योग ही तत्त्व-प्रणाली एवढी प्रभावी आहे की तिला 'योगशास्त्र' असंच म्हटलं आहे व गीता सांगणाऱ्या भगवंतानं स्वतःला 'योगेश्वर' म्हणवून घेतलं आहे. गीतेतील 'योग' ही संकल्पना मात्र मूल योगदर्शनातील कल्पनेपेक्षा अधिक वेगळी व व्यापक आहे. कूर्मपुराणात समाविष्ट झालेल्या ईश्वरगीतेनंही ही योगाची सर्व समावेशक संकल्पना स्वीकारली आहे. हे अनुकरण इतक्या खोलवर गेलं आहे की भगवद्गीतेप्रमाणेच ईश्वरगीता देखील स्वतःला उपनिषद् व ब्रह्मविद्या म्हणवून थांबत नाही तर योगशास्त्र म्हणवते. त्यातील प्रत्येक अध्याय वेगवेगळ्या गोष्टींसंबंधीचा ज्ञानयोग बनतो व हे योगात्मक ज्ञान देणारे महादेव महायोगेश्वर असतात.

महाभारत व कूर्मपुराण यांत व्यासकर्तृकत्व हा एक समान दुवा आहे. परिस्थितीचा संदर्भ व विशिष्ट देवता-पंथाचा प्रभाव यातूनही हे दोन्ही ग्रंथ आपापली वैशिष्ट्य आदवीनं संभाळून आहेत आणि तरीही त्याचबरोबर त्यांच्यातलं साम्यही लक्षणीय आहे. विशेषतः कूर्मपुराणावर भगवद्गीतेतील व्यापक योग -

संकल्पनेबरोबरच योगाची मूलभूत कल्पना सांगणारा ग्रंथ पातञ्जल योगसूत्र याचाही बराच खोलवर ठसा उमटलेला दिसतो. तसच योगाचे हठयोग, लययोग, मंत्रयोग हे जे राजयोगाच्या व्यतिरिक्त प्रकार आहेत त्यांचाही प्रभाव काही प्रमाणावर दिसतो.

कूर्मपुराण हे शैव पुराण आहे व भगवान शिव हे योगाचे प्रणेते आहेत. त्यामुळे या शिवयोगावर शैव पंथीय तत्त्वज्ञानाचाही ठसा असणं अटळ आहे. वेदात उगम असलेल्या 'भक्ति'मार्गाचाही प्रसार व प्रचार पुराणकालापर्यंत पुष्कळच झालेला असल्याने मूळ यौगिक प्रक्रियांना भक्तिमयता लाभली आहे. या सर्व दृष्टीनं भगवद्गीतेतील मूळ पातञ्जल योगाशी संबधित संकल्पना व कूर्मपुराणातील ईश्वरगीतेने या कल्पनांचं केलेलं विवरण या दोन्हींचा तुलनात्मक अभ्यास हा या शोध निबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

योगदर्शनाने सांख्यांची चौवीस तत्त्वे जशीच्या तशी स्वीकारली असून ज्ञानप्रमाणेही स्वीकारली आहेत. त्यात योगदर्शन 'ईश्वर' या पंचविसाव्या महत्त्वपूर्ण तत्त्वाची भर घालते म्हणून योगदर्शनाला 'सेश्वरसांख्य' असेही म्हणतात. भगवद्गीता सांख्यातील काही महत्त्वाच्या संकल्पना विचारात घेते तर ईश्वरगीतेतील तिसऱ्या अध्यायावर सांख्यतत्त्वज्ञानाची सुस्पष्ट छाप दिसून येते. सांख्य व योग या दर्शनांची आंतरिक एकता या दोन्ही गीता मान्य करतात. १ सांख्य व योग या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आणि दोन्हींमुळे प्राप्त होणारी अंतिम अवस्था एकच आहे असं निःसंदिग्ध विधान दोन्ही गीतांनी केलं आहे.

भगवद्गीता व ईश्वरगीता यातील योगाच्या व्याख्यांचा जर आपण विचार केला तर असं दिसून येईल की दोन्ही ग्रंथांमध्ये योगाची व्याख्या अनेकदा आलेली आहे. भगवद्गीतेमागचा मूळ उद्देश अर्जुनाला युद्धकर्माकडे प्रवृत्त करणे असा असल्यामुळे त्यातील व्याख्या कर्माशी संबधित पण कर्मफलाची आसक्ती टाकल्यामुळे जो समतोल येईल त्या समत्याच्या कल्पनेवर आधारित आहेत. मात्र सुकृत व दुष्कृत या दोन्ही कर्मांचा त्याग व त्यातून होणारा कर्मबीजांचा क्षय हा मुक्तिरूप कैवल्याकडे नेतो म्हणून काही अंशी ही कर्मफलत्यागाची कल्पना कर्माशयनाशाच्या योगशास्त्रीय कल्पनेशी जवळची आहे. २

ईश्वरगीतेत मात्र योगाची सांगड सांख्यांच्या विज्ञानाशी घातली असून

त्यालाच सर्व वेदान्ताचे सार म्हटले आहे. एकचित्तता हे योगाचे स्वरूप मात्र वृत्तींचा क्षय होऊन चित्र स्थिर व एकाग्र होणे या मूळ योगसूत्रीय व्याख्यांशी अधिक जवळीक साधणारे आहे. पतंजलीने चित्तवृत्तींच्या निरोधाला योग म्हटले आहे तर भक्तिसंप्रदायाशी सांगड घालून ईश्वरगीतेने म्हटले आहे की अन्य वृत्तींचा निरोध करून ईश्वराशी एकचित्तता साधने म्हणजे योग होय.^३ या योगाची आठ साधने आहेत असा स्पष्ट क्रमवार उल्लेख ईश्वरगीतेने केला आहे. भगवद्गीतेत मात्र अष्टांगयोगाचा व त्या आठ अंगांचा क्रमवार स्पष्ट उल्लेख नाही. भगवद्गीता वेगवेगळ्या योगसाधनांचा वेगवेगळ्या संदर्भात विचार करते. कधी कधी ध्यान, समाधी या सारख्या योगांगांचा गीतेत स्वतंत्रपणे विचार येतो व त्यांना स्वतंत्र योगाचा दर्जा देण्यात आला आहे उदा. ध्यानयोग, समाधियोग इ. ईश्वरगीतेतला योगांगांचा क्रम हा मात्र योगसूत्रात सांगितलेल्या क्रमापेक्षा किंचित भिन्न आहे.^४

योगाचा स्वीकार भगवद्गीतेनं व्यापक प्रमाणावर केलेला आहे. त्यामुळे तिच्यात ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग या उपासनेच्या विविध अंगांना प्राधान्य देणाऱ्या शाखांना योग म्हटलं आहे. ईश्वरगीता या सर्वांचा स्वीकार तर करतेच पण हठयोग, लययोग, मन्त्रयोग या पारंपरिक स्पष्टीकरणाहून भिन्न व पातंजलसूत्रात नसलेलं असं स्वतःचं वर्गीकरण देते. अभावयोग, महायोग, ब्रह्मयोग व सत्ययोग या योगाच्या प्रकारांच्या व्याख्या अत्यंत सोप्या भाषेत करण्याचं काम ईश्वरगीतेनं केलेलं आहे.

आत्मतत्त्वाचा विचार करताना जेव्हा त्याच्या शून्य स्वरूपाचा व आभास-रहितत्वाचा विचार होतो व साधकाला साक्षात्कार होतो त्या योगाला ईश्वरगीतेनं अभावयोग म्हटलं आहे.^५

जेव्हा आत्म्याचे स्वरूप नित्य, आनन्दमय व निरञ्जन असल्याच्या दृष्टिकोनातून विचार होतो व ईश्वराशी ऐक्य होते तेव्हा त्याला महायोग म्हणता येईल असे ईश्वरगीतेनं म्हटलं आहे.^६

विमुक्त झालेले योगी जेव्हा विश्वात्मक ईश्वराला प्रत्यक्ष पाहतात तेव्हा त्याला ब्रह्मयोग असं म्हणतात.^७ हा योगाचा सर्वात महत्त्वाचा प्रकार आहे. हे तीनही प्रकार पतंजलिप्रणीत योगाच्या स्वरूपापेक्षा भिन्न असून त्यांच्यावर वेदान्तदर्शनाची छाप दिसते. ईश्वराशी ऐक्य पावणे ही संकल्पना गीतेनं स्पष्टपणे स्वीकारली आहे. परंतु त्याला स्वतंत्रपणे योगाचा दर्जा दिलेला नाही. गीतेने फक्त

एकाच ठिकाणी आत्मसुख अखंडपणे मिळवणाऱ्याला व बाह्यरूपानुभवांपासून विरक्त राहणाऱ्या सिद्धांना 'ब्रह्मयोग-युक्तात्मा' म्हटले आहे.८

भगवद्गीता हा विशिष्ट प्रसंगातून उद्भवलेला उत्स्फूर्त संवाद आहे. त्यामुळे त्यात येणारं विवेचन हे मूळ उद्दिष्टाच्या ओघान येणारं व मर्यादित उद्देश नजरेपुढे ठेवून केलेलं आहे. उलट ईश्वरगीता हा पुराणाच्या विवेचनातील लोकप्रबोधनाच्या हेतूने केलेला एक योजनाबद्ध खटाटोप आहे. त्यामुळे त्यातील विवरण अधिक शास्त्रीय व मुद्देसूद आहे.

जर आपण योगाच्या अंगांचा ढोबळमानानं विचार केला तर भगवद्गीतेत कोणत्याच योगांगांच्या व्याख्या अथवा प्रक्रिया यांची नेमक्या शब्दात मांडणी केलेली नाही. पण त्या विविध संकल्पनांचं विवेचन ओघाओघानं व वेगळ्या प्रकारानं जरूर केलेलं आहे. कधी कधी तिथे योगशास्त्रीय संज्ञांचा वापर नसेल पण योगातल्या अवस्थांचं वर्णन सूचित केलं आहे.

ईश्वरगीतेत मात्र योगशास्त्रीय संकल्पनांचा केवळ निर्देश अथवा वर्णन नाही तर त्यांच्या व्याख्या, त्यांचे हेतू तसेच त्यांच्या आचरणापासून होणारे फायदे यांचे सूत्रबद्ध व सुस्पष्ट विवेचन आले आहे. यातील संकल्पना या योगसूत्रातील संकल्पनांचे अधिक स्पष्टीकरण करणाऱ्या आहेत.

उदा. भगवद्गीतेत पाच यमांपैकी अहिंसा, सत्य या यमांचा व स्वाध्याय, शौच, तप या नियमांचा दैवी संपत्तीत निर्देश आहे. पण 'यम' व 'नियम' म्हणून त्यांचे स्वतंत्र वर्गीकरण केलेले नाही. ज्ञान म्हणजे काय हे सांगताना जे गुण गीतेने सांगितले आहेत त्यात अहिंसा या यमाचा व शौच या नियमाचा समावेश केलेला आहे. (भ. गी. १३.७)

तप या संकल्पनेचे सविस्तर वर्णन भगवद्गीतेत आढळून येते. सतराव्या अध्यायात गीतेने तपाचे शारीर, वाङ्मय व मानस असे वर्गीकरण केलेले असून पतंजलिप्रणीत यमनियमांचा या तपाच्या स्वरूपात अंतर्भाव केलेला दिसतो. देव, ब्राह्मणांच्या पूजनाबरोबरच शौच, ब्रह्मचर्य व अहिंसा यांना शारीर तपात स्थान दिले आहे तर सत्य, स्वाध्याय व अभ्यास यांना वाङ्मय तप म्हटले आहे. मनाची प्रसन्नता, सौम्यत्व, मौन व भावसंशुद्धी हे मानस तप. याच अध्यायात गीतेने तपाची सात्त्विक, राजस, तामस ही विभागणी पण केली आहे.९ तसंच ब्रह्मकर्मांमध्येही शम व दया बरोबर तप व शौच यांचा समावेश गीतेने केलेला

आहे. तपाला पावन कर्मांमध्येही समाविष्ट केलं आहे.

यम-नियमांच्या संदर्भात ईश्वरगीता स्पष्टपणे पतंजलीचं वर्गीकरण स्वीकारते व त्यांचा हेतू चित्तशुद्धी आहे हे स्पष्ट करते. उदाहरणार्थ सर्वप्राणिमात्रांना आपल्या कर्मांनी, वाणीने व विचारांनी क्लेश न होऊ देणे याला ईश्वरगीतेनं अहिंसा म्हटलं आहे व अहिंसा म्हणजे श्रेष्ठ सुख, श्रेष्ठ धर्म अशी भलावणही केली आहे. १० ईश्वरप्राणिधानाला ईश्वरपूजनाचं सुलभ स्वरूप देऊन ईश्वरगीतेनं नियम हे योगसिद्धी देणारे आहेत असं म्हटलं आहे. तपाच्या संकल्पनेत चान्द्रयणादी व्रतांचा समावेश, स्वाध्यायात वेदान्तशतरुद्रीय पठनाला ओंकार जपाबरोबर मान्यता व वाचिक उपांशु आणि मानस हे स्वाध्यायाचं वर्गीकरण ही नियमांच्या संदर्भात ईश्वरगीतेची वैशिष्ट्य म्हणावी लागतील. ११ यातील ईश्वरपूजन हे काया, वाचा, मनाने केलेली शिवाची अढळ भक्ती आहे. ही व्याख्या या संदर्भातील शैव व भक्ती या संप्रदायांचा प्रभाव दर्शविणारी आहे. ब्रह्मचर्य, अहिंसा, सत्य हे यम व शौच, तप व सन्तोष या नियमांना इतर गुणांच्या बरोबर ईश्वरगीतेने पाशुपत योगातील शिवव्रताची अंगे म्हटले आहे व यातल्या एकाही गुणाची हानी झाल्यास व्रत लुप्त होते. १२ योगांगांना शिवव्रतांचा दर्जा देण्याच्या या संकल्पनेत भक्तीच्या प्रभावाबरोबरच 'महाव्रत' या योगशास्त्रीय संकल्पनेचे अवशेष दिसतात.

गीता साधकाला आसनासंबंधी मार्गदर्शन करताना त्याचे शारीरिक सौख्य समत्व व स्थिरता पाहते व शरीर मस्तक व मान एका रेषेत ताठ ठेवून नासाग्रावर दृष्टी एकाग्र करायला सांगते. येथेसुद्धा ब्रह्मचारी व्रतात स्थैर्य मिळवणे आवश्यक असल्याचे म्हटले आहे. योग्य आहार, विहार व आचरण यावर गीतेचा भर असून अती खाणे किंवा पूर्ण उपोषण करणे, अती झोपणे अथवा अती जागणे हे अतिरेक टाळण्याचा स्पष्ट इशारा गीतेने दिला आहे. १३ या प्रयत्नास एकान्त हवा व त्यात सातत्यही हवे. म्हणजेच मनाचे नियंत्रण केल्यावर निर्वाणात परिणत होणारी शांती मिळेल.

ईश्वरगीता या संदर्भात अधिक नेमकेपणाने स्वस्तिक, पद्मासन व अर्धासन उत्तम म्हणून सुचवते. केवळ एवढेच नाही तर या आसनांच्या व्याख्याही दिल्या आहेत. १४ भगवद्गीता केवळ 'शुचौ देशे' एवढे सूचित करून योगाभ्यासाच्या स्थानाविषयी अधिक स्पष्टीकरण साधकावर सोडून देते. ईश्वरगीतेनं मात्र या संदर्भात सखोल विचार मांडले आहेत. व योग्य देश व काल यांचा विचार न

केल्यास योगदर्शन होणार नाही असेही ईश्वरगीतेने बजावले आहे. १५ स्मशान, गोठा, चौक, वारूळ, वाळलेल्या पानांचा ढिगारा अशी स्थाने योगाभ्यासाला वर्ज्य समजली आहेत तर ईश्वरगीतेच्या मताने योगाभ्यासाला योग्यस्थान शुभ, संरक्षित अशा पर्वत-गुहा, नद्यांचे तीर, देवमंदिर किंवा घरातीलच. निर्जन, जन्तुरहित शुभ जागा होय. हा विचार करताना साधकाला किडे-किटाणू त्रास देऊन त्याचे स्थैर्य भंग करणार नाहीत याचीही काळजी घ्यायला ईश्वरगीतेनं सांगितलं आहे. १६

प्राणायामाच्या विषयी गीतेनं त्याची प्रक्रिया स्पष्टपणे मांडली आहे. प्राण व अपान यांचं समत्व राखणं, तसेच प्राण व अपान यांची गती रुद्ध करणं म्हणजेच कुंभक हे गीतेतील प्राणायामाचं स्वरूप आहे. त्याचा यज्ञाच्या संदर्भात विचार करून प्राणांची एकमेकात आहुती देण्याची कल्पना देऊन प्राणायामाला एक व्यापक संदर्भ दिला आहे. १७ ईश्वरगीतेने प्राणाला स्वतःच्या देहापासून उत्पन्न होणारा वायू व आयाम म्हणजे त्याचे नियमन अशी प्राणायामाची व्याख्या केली आहे. उत्तम, मध्यम, अधम हे १२, २४, व ३६ मात्रांवर आधारित वर्गीकरण व त्याच बरोबर जपयुक्त प्राणायाम हा सगर्भ प्राणायाम व जपहीन हा अगर्भ प्राणायाम हे वर्गीकरण कूर्मपुराणानं सादर केलेलं आहे. प्राणायामाचं हे वर्गीकरण इतर पुराणातूनही आढळून येतं. तसंच रेचक, पूरक, कुम्भक याही योगशास्त्रीय प्रकारांच्या व्याख्या ईश्वरगीतेनं थोडक्यात केल्या आहेत. तसंच या प्राणायामांचे प्रस्वेद - घाम येणे, कंप येणे व देह हलका होणे हे शारीरिक परिणाम पण सांगितले आहेत. १८

विषयांमध्ये स्वभावतः संचार करणाऱ्या इन्द्रियांचा निग्रह म्हणजे प्रत्याहार एवढंच विवेचन ईश्वरगीतेनं केलं आहे. १९ पण प्रत्याहार हा पारिभाषिक शब्द न वापरताही भगवद्गीतेनं इन्द्रियसंयमाचं वर्णन खुलासेवार केलं आहे. संकल्पातून उद्भवणाऱ्या इच्छांचा त्याग ही या प्रक्रियेची मूळ सुरुवात, मनाच्या सहाय्याने इन्द्रियांना विषयांपासून परावृत्त करणं या संपूर्ण प्रक्रियेलाच गीतेनं महत्त्वाचं स्थान देऊन तिची मदत बुद्धीला स्थैर्य आणण्यासाठी होते असं म्हटलं आहे. २०

धारणा, ध्यान व समाधी या तीन अंतरंग योगसाधनांचा विचार करताना असं दिसून येईल की भगवद्गीतेनं धारणा या यौगिक प्रक्रियेचं विवेचन फारसं केलेलं नाही. प्राणायाम प्रक्रियेत एकदाच भ्रूमध्यावर दृष्टी आणावी एवढाच ते

निर्देश आहे. २१ मात्र धारणा यातील धृ धातूचा विचार केला तर मनोनिग्रह व त्याहीपेक्षा बुद्धीचं स्थैर्य याला भगवद्गीतेनं महत्त्व दिलेलं आहे. स्थिरबुद्धी, स्थितधी, स्थितप्रज्ञ या संकल्पना बुद्धीचं स्थैर्य व त्यातून येणारी अंतिम मुक्ती सूचित करतात. या संदर्भात बुद्धीच्या एका प्रकाराला धारणा म्हणतात हे लक्षात घेण्यासारखं आहे.

ईश्वरगीतेनं केलेली व्याख्या मात्र 'देशबन्धः चित्तस्य धारणा' या पतंजलीच्या धारणेच्या व्याख्येच्या जवळ जाते. याशिवाय ईश्वरगीतेत हृत्कमल, नाभी, मस्तक इ. शरीरांतर्गत सूक्ष्म स्थानांचा निर्देश केला आहे. २२ याशिवाय धारणा ही प्राणायामाच्या १२ आवृत्त्यांनी साधते व १२ धारणाचं ध्यान आणि १२ पट ध्यानातून समाधी आकार घेते हा संख्याशास्त्रीय संबंधही ईश्वरगीतेनं सांगितला आहे.

ध्यान ही एक फार महत्त्वाची योगप्रक्रिया आहे. भगवद्गीतेनं या योगांगाला स्वतंत्र योगाचा दर्जा दिला आहे. ठराविक बिंदूवर म्हणजे देशावर स्थिर राहून बुद्धीच्या इतर वृत्तींचा निरोध होऊन ते एकाच वृत्तीचे जर सातत्य असेल तर त्याला ध्यान असं म्हणतात. २३ ही व्याख्या 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' या योगसूत्रातील व्याख्येशी जवळीक साधणारी आहे. ईश्वरगीतेनं ध्यानप्रक्रियेचं सविस्तर वर्णन केलं आहे. २४ ओंकारवाच्य अशा अव्यक्त तेजांच्या ठिकाणी स्वतःला अभेदत्वाने कल्पून कोशाच्या मध्ये राहणाऱ्या परमकारण अशा ईशाचं ध्यान करायचं ही एक प्रक्रिया तर सांख्ययोगतत्त्वज्ञानाचं वैशिष्ट्य अशा पंचविशंक पुरुषतत्त्वाचं, हृदयाच्या ठिकाणी आठ पाकळ्याचं कमल कल्पून त्यात ध्यान करणं हा अजून एक प्रकार. कूर्मपुराण हे शैवपुराण आहे व शिव महादेव हा ईश्वरगीतेचा प्रवक्ता असल्यानं शैव पाशुपतयोग असं सांगतो की हे ओंकारबोधित अव्यक्त तत्त्व शिव आहे. त्याचं तन्मय होऊन नित्य ध्यान करावं. हे करताना प्रणवाने सर्व तत्त्वे शुद्ध करून घेणे, मन व देह ज्ञानरूपी जलाने स्वच्छ करणे, अग्निहोत्रातील भस्म धारण करणे व आदित्य मन्त्राने ईशाचे चिन्तन करणे हे ईश्वरगीतेतील ध्यानाचे स्वरूप शिवसंप्रदायाचे प्राबल्य दाखवणारे आहे.

समाधी या अंतिम योगांगासंबंधी भगवद्गीतेची कल्पना तिच्या योगाच्या व्याख्येवर आधारित म्हणूनच समत्वाशी निगडीत आहे. हे समत्व त्रिगुणातीत अवस्थेतून येते. तसंच ते सुखदुःखादी द्वन्द्वविषयीच्या उदासीनतेतून येते. ब्रह्म

हे सम व गुणातीत असल्याने या अवस्थेतील साधकसुद्धा निवातस्थ दीपाप्रमाणे स्थिर राहतो ही स्थिरता आसनांतल्याप्रमाणे शारीरिक नाही तर त्रिगुणांच्या प्रभावाने विचलित न होणे, व बुद्धी ब्रह्माच्या ठिकाणी स्थिर होणे अशा विविध पातळ्यांवरची आहे. म्हणूनच भगवद्गीतेत स्थितधी, स्थितप्रज्ञ, समाधिस्थ हे सारे शब्द जवळजवळ समान अर्थाने वापरले जातात. याच संदर्भात प्रणवजप या यौगिक संकल्पनेला ईश्वरस्मरण या भक्तिप्रक्रियेची जोड देऊन देहपाताच्या वेळी असा साधक परमगतीला जातो असे म्हटले आहे.^{२५} येथे 'तस्य वाचकः प्रणवः' या पतंजलीच्या मताची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. समत्वाबरोबरच आपल्या ठिकाणी सर्वभूतमात्र व सर्वभूतमात्रांच्या ठिकाणी आपल्या प्रमाणेच आत्मतत्त्व असल्याचा साक्षात्कार ही समाधीतील समदर्शनाची महत्त्वाची बाजू आहे. या आत्मौपम्य बुद्धीचे मान ठेवून जो साधक सर्वाभूती असलेल्या परमेश्वराला भजतो तोच योगी सदैव परमेश्वराच्या ठिकाणी राहतो असे म्हणून गीतेने योग व भक्ती यांचा सुरेख मेळ घातला आहे.^{२६}

अभ्यास व वैराग्य या अन्य दोन महत्त्वाच्या योगसाधनांचा विचारही गीतेने केला आहे.

ईश्वरगीतेतील समाधी म्हणजे एकाकार होणे. यात देश व आलंबन नाही. याचाच अर्थ ही स्थिती निर्विकल्प अथवा असंप्रज्ञात समाधीची आहे. यात ज्ञेय केवळ अर्थरूपाने प्रकाशते म्हणजे ज्ञेय व ज्ञाता यातील संबंध ज्ञानप्रक्रियेबरोबरच संपतो व ज्ञाता म्हणून जणू त्याचे अस्तित्व न उरता केवळ मूळ स्वरूपात तो उरतो.^{२७} ही संकल्पना गीतेपेक्षाही पातंजलयोगास अधिक जवळची आहे व ईश्वरगीतेच्या एकचित्तता या योगाच्या व्याख्येशी अधिक सुसंगत आहे. शिवज्ञानाने अविकल्प म्हणजेच निर्विकल्प योग साधतो ही ईश्वरगीतेची श्रद्धा आहे^{२८} व या रूपाने ईश्वरगीतेने ज्ञान, भक्ती व योग यांचा समन्वय केला आहे.

केवलय या योगातील अंतिम स्थितीबद्दल गीतेत विशेष उल्लेख मिळत नाही. पण ईश्वरगीतेत मात्र जेव्हा समाधिस्थ हा परतत्वाशी एकरूप होतो व इतर भूतमात्रांच्या विषयीची जाणीव त्याला उरत नाही तेव्हा त्याला केवळ म्हणतात असे म्हटले आहे.^{२९} ईश्वरगीता या संदर्भात ईश्वरसायुज्य ही संकल्पना पुढे आणते. ईश्वराचा जो सर्वगामी गुह्यतम असा देह आहे त्यात प्रविष्ट होऊन योगी

सायुज्य मिळवतात अशी ईश्वरगीतेची सायुज्यकल्पना आहे व त्यालाच ईश्वरगीतेनं कैवल्य म्हटलं आहे. ३०

अशा तऱ्हेने भगवद्गीता व ईश्वरगीता यात एकाच योगदर्शनाची मांडणी करताना काही ठिकाणी साम्य तर काही ठिकाणी भेद आहेत. व्यास हाच महाभारत व कूर्मपुराण दोन्हींचा कर्ता असूनही परिस्थितिजन्य संदर्भाप्रमाणे दोन्हीकडची विवेचनपद्धती भिन्न आहे. अर्जुनाला युद्धाकडे प्रवृत्त होण्याचा निश्चय करण्यासाठी उपयुक्त त्याच संदर्भात योगेश्वर श्रीकृष्ण योगातील संकल्पना वापरतात. तसेच अर्जुन हा श्रोता योद्धा आहे तर ईश्वरगीता ऐकणारे मुनीश्वर आहेत, हाही संदर्भतला फरक विचारात घ्यायला हवा. योगासंबंधीचे गीतेतील विवरण संदर्भाप्रमाणे विखुरलेले आहे तर ईश्वरगीतेतील मांडणी ही अधिक एकसंघ सुस्पष्ट व सुसूत्र आहे. त्यातील आशयही पतंजलीच्या योगसूत्राला अधिक जवळचा आहे तरी पाशुपत योगाचा उल्लेख, योगिजनांच्या हृदयात शंकराचे लिंग असते, अशा तऱ्हेचे व इतर शिव-उपासनेसंबंधीचे उल्लेख शैव संप्रदाय व भक्तीमार्गाच्या योगावरील प्रभावाची जाणीव देत राहतात.

आरुरुक्षु, योगारूढ, योगभ्रष्ट यांसारख्या कल्पनातून योगाची कर्माशी सांगड घालण्याच्या प्रयत्नामुळे भगवद्गीता आपापले वैशिष्ट्य सांभाळून आहे तर ईश्वरगीतेनं पूर्णपणे ज्ञान व योग यांचा समन्वय साधून महेश्वराचा प्रसाद मिळवण्यासाठी दोन्हीची तितकीच आवश्यकता दाखवताना म्हटलं आहे-

योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।

योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः।

- ई. गी.

संस्कृत प्रगत अध्ययन केंद्र,

पुणे विद्यापीठ,

पुणे ४११००७

माणिक श्रीनंद ठकार

टीपा

१. यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति । म. गी. ५.५

यदेव योगिनो यान्ति सांख्यैस्तदधिगम्यते ।

एकं सांख्यं च योगञ्च यः पश्यति स तत्त्ववित् । ई. गी. २.४२.

२. सिद्धचसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते । भ. गी. २.४८
योगः कर्मसु कौशलम् । भ. गी. २.५०
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । भ. गी. ६.२
३. एतद्भः परमं सांख्यं भाषितं ज्ञानमुत्तमम् ।
अ) सर्ववेदान्तसारं हि योगस्तत्रैकचित्ता । ई. गी. २.४०
ब) मय्येकचित्ता योगो वृत्त्यन्तरनिरोधतः ।
तत्साधनान्यष्टधा तु युष्माकं कथितानि तु ॥ ई. गी. ११.१२
४. प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा
समाधिश्च मुनिश्रेष्ठ यमश्च नियमासने । ई. गी. १९.११
५. शून्यं सर्वनिराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥ ई. गी. ११.६
६. यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
मयैक्यं स महायोगी भाषितः परमः स्वयम् । ई. गी. ११.७
७. यत्र साक्षात् प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरम् ।
सर्वेषामेव योगानां स योगः परमो मतः ॥ ई. गी. ११.९
८. भ. गी. ५.२१
९. अ) भ. गी. १७. १४-१९; १८.४२
ब) यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ भ. गी. १८.५
१०. कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।
अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः ॥ ई. गी. ११.१४
अहिंसायाः परो धर्मो नास्त्यहिंसापरं सुखम् ।
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसैव प्रकीर्तिता । ई. गी. ११.१५
यम. ई. गी. ११.१४-१९
११. अ) नियम - ई. गी. १७.२०-२९
ब) यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि । भ. गी. १०.२५
१२. ब्रह्मचर्यमहिंसा च क्षमा शौचं तपो दमः ।
सन्तोषः सत्यमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः ॥
एकेनाप्यथ हीनेन व्रतमस्य तु लुप्यते ।

- तस्मादात्मगुणोपेतं मद्व्रतं-बोद्धुमर्हति ॥ ई. गी. ११.६९-७०
१३. भ. गी. ६.१०-१७
१४. ई. गी. ११.४३-४६
१५. अदेशकाले योगस्य दर्शनं नहि विद्यते । ई. गी. ११.४७
१६. अग्न्यभ्यासे जले वापि शुष्कपर्णचये तथा ॥ ४७
जन्तुव्याप्ते स्मशाने च जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ।
सशब्दे सभये वापि चैत्यवल्मीकसञ्चये ॥
अशुभे दुर्जनाक्रांते मशकादिसमन्विते ।
नाचरेद्देहबाधायां दौर्मनस्यादिसम्भवे ॥
सुगुप्ते सुशुभे देशे गुहायां पर्वतस्य च ।
नद्यास्तीरे पुण्यदेशे देवतायतने तथा ॥
गृहे वा सुशुभे देशे निर्जने जन्तुवर्जिते ।
युञ्जीतं योगी सततं आत्मानं मत्परायणः ॥ ई. गी. ११.४७-५१
१७. स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान् चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ भ. गी. ५.७७
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः । भ. गी. ४.२९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । ४.३०
१८. ई. गी. ११.३०-३७
- प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् । ई. गी. ११.३५
प्राणायामाची संकल्पना ईश्वरगीतेच्या दृष्टीनं श्वासाचे व्यायाम
ही नसून त्यात व्याहृतीच्या सह व प्रणवाच्या सह गायत्रीचं पठण
व्याख्येत अंतर्भूत करणं हे ईश्वरगीतेचं वैशिष्ट्य आहे .
१९. ई. गी. ११.३८
२०. यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ भ. गी. २.५१
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । भ. गी. २.६८
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ भ. गी. ६.२४-२६

२१. मस्तकात् प्राण स्थिर करून, मन हृदयात् निरुद्ध करून योगधारणा करावी असाही एक उल्लेख भगवद्गीतेत आढळतो
२२. ई. गी. ११.४२
२३. देशावस्थितिमालम्ब्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्तति : ।
वृत्त्यन्तरैरसंसृष्टा तद् ध्यानं सूरयो विदुः ॥ ई. गी. ११.४०
२४. ई. गी. ११.५५-६६
२५. ईश्वरगीतेनेही 'ओंकारमूर्तिः भगवान्' असे म्हटले आहे.
- अ. इहैव तैः जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ भ. गी. ५.१९-२०
- ब. ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमा गतिम् । भ. गी. ८.१३
- क. श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ भ. गी. २.५३
२७. एकाकारः समाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः ।
प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगशासनमुत्तमम् । ई. गी. ११.४१
२८. यो मत्प्रेवं विजानाति महायोगेश्वरेश्वरम् ।
सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ई. गी. ४.३२
२९. यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।
एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ ई. गी. २.३२
३०. यन्मे गुह्यतमं देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
प्रविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम् । ई. गी. २.५२
एषा विमुक्तिः परमा मम सायुज्यमुत्तमम् ।
निर्वाणं ब्रह्मणा चैक्यं कैवल्यं कवयो विदुः ॥ ई. गी. १०.११